

XIV, у боротьбі з Англією та Голландією намагалася встановити владу над Піренеями. У Східній та Північній Європі з 1700 до 1721 р. йшла так звана Північна війна за право контролю над Балтією, у якій Шведське королівство виступало проти коаліції Росії, Речі Посполитої, Саксонії, Пруссії та дансько-норвезького союзу.

Система договорів 1711—1714 рр. завершила розв'язання питання про міжнародно-правовий статус України. Тривала боротьба Речі Посполитої, Російської та Османської імперій, Шведського королівства, Кримського ханства за право поширення влади на українські землі завершилася тим, що Правобережна Україна остаточно відійшла до Польщі, а Лівобережжя, у статусі політичної автономії, залишалось у складі Російської імперії. Лише за міжнародними актами 1792—1795 рр., коли сама Річ Посполита була розподілена між сильнішими європейськими монархіями, правобережні українські землі відійшли до царських володінь.

Інтереси багатьох держав зіштовхнулися також під час війни за польську спадщину, що тривала впродовж 1733—1735 рр. Колись могутні польські королі поступово перетворилися на васалів російських імператорів. Загальноєвропейського характеру набула й Семирічна війна (1756—1763), коли міцніючій Пруссії протистояли Франція, Росія та Австрія. Впродовж усього століття напружену боротьбу за право володіння побережжям Чорного моря вели проти Туреччини союзницькі сили Австрійської та Російської імперій у війнах 1734—1739, 1768—1774, 1787—1791 рр. На стороні останніх активну участь у багатьох вирішальних битвах з османською загрозою брали військові підрозділи Гетьманської України та Запорозької Січі.

Відомо, що скільки б війни не тривали, вони, проте, закінчуються підписан-

ням миру або укладенням перемир'я, а тому доба Просвітництва наповнена міждержавними з'їздами, комісіями, посольськими засіданнями і зустрічами, є часом вдосконалення культури дипломатичних переговорів.

У практиці міжнародних відносин великого значення набувають угруповання та коаліції держав, що почали складатися ще в середньовічну добу. Одні створювалися для посилення політичної й торгової зверхності найбільших держав, інші — для захисту від переважаючої сили противника. Саме у цей час зароджуються основи міжнародного права, набуває організованих форм дипломатична служба. Не стояла осторонь творення новочасної дипломатії — мистецтва вирішення міжнародних конфліктів мирними засобами — й державна система України.

Організація дипломатичної служби Української держави. Інститути управління дипломатією. З самого початку революційного повстання українського народу в 1648 р. керівництво Війська Запорозького налагоджує дипломатичні стосунки з Кримським ханством та Військом Донським. У перервах між воєнними діями та після значних перемог козацької армії розпочинаються мирні переговори з урядом Польщі. Невдовзі встановлюються контакти (на рівні обміну послів) з Московською державою, Османською імперією, Молдавським і Трансільванським князівствами. У 1649 р. започатковується українська дипломатія з Великим князівством Литовським та Волоським князівством, з 1650 р. — Австрією та Венеціанською республікою, трохи згодом — із Шведським королівством та Бранденбурзьким курфюрством.

У період Національно-визвольної війни у Війську Запорозькому не існувало спеціальної установи, яка б займалася лише питаннями зовнішньої політики. У

цьому відчувався вплив дипломатичної культури Польщі, адже там, попри активні зовнішні стосунки, впродовж багатьох років не існувало окремої керівної установи, яка б відала дипломатами — цією справою займалася королівська канцелярія на чолі з канцлером⁵. Однак загальне керівництво усією польською зовнішньою політикою і дипломатичною службою здійснював сам король. Аналогічно в Україні у другій половині XVII — на початку XVIII ст. таку важливу державну функцію брав на себе гетьман. Управлінським інститутом стала Військова канцелярія на чолі з генеральним військовим писарем. Ця традиція існувала від початку гетьманування Б. Хмельницького у 1648 р. й до розгрому виступу І. Мазепи 1709 р. Разом з тим питання надзвичайного характеру (як-то укладення чи розірвання союзницьких договорів) вирішувалися на представницькій генеральній раді, інколи — на старшинській.

Найактивніше дипломатичні відносини новоствореної Української держави розвивалися під час гетьманування Б. Хмельницького, з 1648 по 1657 рр. Саме гетьман, зважаючи на зовнішньополітичну ситуацію, визначав, до якої країни мають відправлятися дипломатичні посольства, їхній склад, розмір матеріального забезпечення, давав як усні, так і письмові (так звані інструкції) настанови дипломатам, вирішував, з якими подарунками до іноземних володарів мають їхати його представники тощо. Перед від'їздом українські посланці обов'язково були на розмові ("одпусті") в гетьмана, де отримували остаточні вказівки та листи з "інструкціями".

Перше посольство від Війська Запорозького було відправлене до польського уряду 2 червня 1648 р. У письмовій інструкції, яку отримали від Б. Хмельницького козацькі посланці, йшлося про зміст попередніх листів гетьмана до ко-

роля й польських воєначальників, де викладалися політичні вимоги українців. Того ж року Хмельницький посилав до новообраного короля Яна-Казимира А. Мокрського та З. Хмельницького зі спеціальними "кондиціями", що одночасно були інструкцією про угоду⁶. Настави послам містили від декількох до десятка пунктів. Так, наприклад, в інструкції Б. Хмельницького за 1656 р. послам до князя Трансільванії Юрія Ракоці було всього чотири пункти. У першому з них говорилося про причини війни з Польщею: "...тому що поляки насмілилися виступити проти наших стародавніх вільностей і не раз проливали в межах України невинну християнську кров, відібрали церкви нашого обряду, віддали їх уніатам у багатьох місцях, навіть хотіли цілком викоринити нашу віру..."⁷ Також розкривалася дипломатична обізнаність українського уряду про польсько-московські переговори у Вільно: "...ми також слідкуємо з увагою, які будуть результати цієї комбінації, але щоб вона була без шкоди шведському королеві". У другому викладалося прохання до трансільванського князя бути посередником в українсько-польських переговорах. Третій пункт засвідчував можливість складання присяги Війська Запорозького на вірність князю. Озвучуючи четвертий пункт, українські посланці мали говорити, що "ми разом з найяснішим князем будемо опікати і захищати людей (жителів Трансільванії та України), а також відстоювати обидві віри"⁸. Ця та інші інст-

⁵ Historia dyplomacji Polskiej. — Warszawa, 1982. — Т. 11. 1572—1795. — S. 249.

⁶ Шевченко Ф. П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648—1654 рр. // Іст. джерела та їх використання. — Київ, 1964. — Вип. 1. — С. 93.

⁷ Універсали Богдана Хмельницького, 1648—1657. — Київ, 1998. — С. 204.

⁸ Там само.

рукції стверджувалися підписом гетьмана, а отже, були офіційними документами. В одних випадках вони озвучувалися під час дипломатичних переговорів, в інших — передавалися іноземним урядовцям.

Письмові інструкції послам увійшли в практику української дипломатичної служби. Згідно із спостереженнями Ф. Шевченка, інструкції-накази дипломатам Гетьманської України за формою і характером відрізнялися від ще суворіших наказів, що в той час давалися російським послам, де розписувалося до деталей, що і коли говорити.

Досить часто козацьким дипломатам давалися усні настанови (що було не прийнято у культурі дипломатичного спілкування, наприклад, Московської держави). Лист, надісланий московсько-

Невідомий худ. Переговори гетьмана Б. Хмельницького з польським послом Смяровським під Замостям у 1648 р. XVIII ст. НМІУ

му цареві Олексію Михайловичу з першим послом України до цієї держави Ф. Вешняком у травні 1649 р., був дуже коротким, однак в ньому зазначалося, щоб “з вашим царським величеством изустно разговорил и всю истину исповедал, которому во всём царское величество поверят”. Аналогічні вказівки від гетьмана отримували й українські посольства до Польщі, Швеції, Туреччини, Трансильванії та інших країн.

Іноземні посольства гетьман Б. Хмельницький приймав здебільшого у столиці козацької держави — Чигирині. Однак бували випадки, коли дипломатичний

протокол здійснювався в Суботіві (особисто му маєтку роду Хмельницьких), Переяславі, під час воєнних дій — у тих місцях, де розташовувався табір української армії. Дипломатичні переговори Б. Хмельницький вів у присутності козацької старшини. Ряд важливих питань з послами обговорювали лише гетьман та генеральний писар в окремій кімнаті, хоча траплялося, що переговори вів особисто гетьман України.

Послів приймали згідно з дипломатичним етикетом, що усталився на той час у Війську Запорозькому й контролювався гетьманом, який дотримувався його. Зважаючи на рівень посольств, він зустрічав, приймав та проводжав послів, виконуючи встановлений в Українській державі церемоніал. В окремих випадках гетьман наказував забезпечувати важливі посольства з інших держав провіантом, конями й підводами, охороною та провідниками. “Абисте їм живности для них і челяди, і коней і чого потреба будет, подвод, проводников давали, і во всём людяность свою осведчались, ничего ни чинечи под ласкою нашею і коранем войсковим”, — говорилося в спеціальному універсалі Хмельницького за 24 листопада 1651 р. щодо зустрічі послів московського царя. В іншому універсалі від 18 квітня 1657 р. гетьман наказував, щоб на території України давали вільний проїзд послам австрійського імператора, архієпископу Мартіано та К. Маріановичу, які поверталися з Чигирини до Відня — “пропускали їх безпечно без найменших труднощів, забезпечували їх, їхню челядь та коней харчами, даючи від міста до міста по кільканадцять провідників, а також підводи, скільки їм буде потрібно”⁹. Такі дії гетьманського уряду засвідчували, що розвиток культури дипломатичних відносин в Україні йшов у руслі загальноєвропейських традицій дипломатії, хоча й відрізнявся національною специфікою.

Починаючи від Б. Хмельницького, всі гетьмани України (окрім хіба що останніх — Д. Апостола та К. Розумовського) вели активну дипломатію з володарями багатьох держав. У цей час вирішувалися складні питання міжнародного характеру, зовнішньополітичні та військові проблеми Гетьманщини, релігійні та інші аспекти існування українського народу тощо.

Як уже зазначалося, одне з найважливіших місць в історії ієрархії дипломатичної служби України другої половини XVII—XVIII ст. займала Військова канцелярія на чолі з генеральним писарем. За дорученням гетьмана і під керівництвом писаря у канцелярії складалися листи до урядів інших держав, велося дипломатичне листування. Документи засвідчують, що у січні 1651 р. генеральний (військовий) писар Іван Виговський очолював канцелярську службу, яка складалася з 12 писарів — “шляхтичів”¹⁰. Очевидно, що лише 3—5 з них брало на себе функції зовнішньополітичного відомства. Це було загальноприйнятою нормою. Наприклад, у Франції в 60-х рр. XVII ст. у міністерстві закордонних справ працювало всього п'ять осіб, які до того ж займалися справами внутрішньополітичного характеру¹¹. Канцелярські писарі, зважаючи на досвід та обізнаність у веденні дипломатичних справ, досить часто включалися до складу різних посольств. У посольстві С. Савича до Москви (1651) писарем був канцелярист М. Гунашевський, в посольстві Г. Яцкевича до Варшави (1652) — Ф. Конельський. В окремих випадках писар-канцелярист був єдиною письменною людиною, як це видно на прикладі

⁹ Документи Богдана Хмельницького, 1648—1657. — Київ, 1961. — С. 574—575.

¹⁰ Шевченко Ф. П. Зазн. праця. — С. 88.

¹¹ Заллет Р. Дипломатическая служба. — Москва, 1956. — С. 34.

посольства до Польщі Яцкевича, коли писар підписувався “іменем всіх ... яко писати не вміючих”¹². Окрім того, більшість з них володіла іноземними мовами — латинською, польською, турецькою, молдавською, російською та іншими, — а тому їх використовували як перекладачів (“тлумачів” або “бутів”).

Генеральний писар, керуючи поточними справами канцелярії, мав право особисто брати участь у дипломатичних переговорах. Інколи він сам розмовляв з іноземними послами. Зважаючи на це, представники інших держав називали його не інакше як канцлер, адже у західноєвропейських країнах першу після короля посаду займав саме канцлер. Також керівник Військової канцелярії виконував чи не найвідповідальнішу роль у дипломатичному протоколі. Він мав зустрічати послів і запрошувати їх до гетьмана. Важливість таких повноважень полягала в тому, що у дипломатичній практиці були випадки, коли послам не подобалось, як їх зустріли, і вони одразу поверталися додому. Окрім цього, генеральний писар у важливих випадках міг очолити посольство до інших держав. Так, І. Виговський тричі очолював українські посольства: 1648 р. — до Трансільванії, 1652 р. — до Молдавії і 1653 р. — до представників Польщі під Жванцем. Військова канцелярія виконувала також функцію архіву, адже в ній зберігалися як поточні, так і за попередні роки документи дипломатичного характеру — договори, привілеї, листування. У канцелярії оформлялися інструкції для послів Гетьманської України, що вироблялися за прямою вказівкою гетьмана. Однак найважливішою дипломатичною функцією Військової канцелярії була підготовка проектів мирних договорів з іншими державами, які подавалися гетьману у вигляді окремих “пунктів”.

За доби гетьманування Б. Хмельницького було проведено близько п'яти

генеральних рад Війська Запорозького — своєрідного законодавчого й представницького органу новоствореної держави, що вирішував не лише внутрішньо- а й зовнішньополітичні питання. Вже на одній з перших рад, 1648 р., проводилися переговори з представниками Речі Посполитої на чолі з київським воєводою А. Кисілем. Керівник польської делегації засвідчував: “...зрештою була військова рада, що в ній були 70 000 козаків. Читано тоді мого листа; після довгих криків і хвилювань, сам Хмельницький почав пригадувати моє обнадіювання, допомогли йому в цім і наші козаки з старшини; досягнув того висновку від них... слухати ради моєї й довіряти мені та послів виправляти, одмовитися від усякої ворожості; і орду затримати, а чекати на дальшу резолюцію”¹³. На цій же раді були присутні черкеські та московські послы. Коли 1649 р. Хмельницький укладав Зборівську угоду з Польщею, то, за свідченням московського дяка Кунакова, до гетьмана в Чигирин прийшли “козаки и гультайство, многие люди шумом и говорили ему, что он, Богдан, с Польским королём помирился без их войскового совету”¹⁴. Отже, спочатку укладання договорів міжнародного характеру належало до компетенції генеральної ради.

Хоч Б. Хмельницький обмежував скликання загальнокозацьких рад та вирішення на них питань зовнішньої політики, все ж таки 1651 р. така рада була скликана під Берестечком, а 1654 р. у Переяславі. На першій з них ухвалили не миритися з поляками, а на другій — укласти військово-політичний союз із Московською державою.

¹² Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 4. — С. 729.

¹³ Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов. — Т. 1, отд. 3. — С. 90—91.

¹⁴ Архив ЮЗР. — Т. 3. — С. 404.

Вже після смерті Б. Хмельницького, в жовтні 1657 р., у Корсуні було проведено генеральну раду, де обговорювалися питання мирного договору зі Шведським королівством. Після того, як у червні 1658 р. турецький султан запропонував гетьманові І. Виговському організувати спільний похід на Угорщину, останній говорив, що “тільки де і про те (похід. — *Авт.*) буде у Війську Запорозькому рада”¹⁵.

Очевидно, що на генеральних радах, де збиралося від 40 до 70 тис. козацтва, було важко ухвалити єдино правильне рішення. А тому ще за Б. Хмельницького було започатковано практику проведення старшинських рад, на які скликалися лише представники генеральної старшини та керівники українських полків. Його наступники продовжили цю традицію. У відповідь на польсько-російське Андрусівське перемир'я 1667 р., яке розчленувало Україну навпіл, гетьман П. Дорошенко скликав раду всіх старшин, що ухвалила рішення про союз із Османською імперією. Право участі старшинської ради у справах зовнішньої політики України було закріплено у ст. 4 укладених гетьманом І. Самойловичем статей з російським царем. На старшинській раді під керівництвом І. Мазепи 1708 р. було ухвалено рішення про розірвання відносин з Московією і входування до союзу зі Швецією.

Визначні українські дипломати. Характеризуючи особисті якості тогочасних європейських дипломатів, Жан де Лабрюйєр, сучасник подій, писав: “Він холоднокровний, сміливий і витривалий, сам не знає втоми, але інших вміє довести до втоми і відчаю. Його не зупиняють затримки, закиди, підозри, недовіри, труднощі й перешкоди”¹⁶. Саме такою й була більшість вітчизняних представників дипломатичної служби у другій половині XVII — на початку XVIII ст.

Ціла плеяда визначних дипломатів з'явилася під час гетьманування Б. Хмельницького. Це — Силуян Мужилівський, Самійло Богданович-Зарудний, Іван Виговський, Іван Ковалевський, Павло Тетеря, Семен Савич, Антін Жданович та ін. Так, наприклад, полковник С. Мужилівський (згодом генеральний суддя Війська Запорозького) очолював посольства до Росії та Литви (1649), Туреччини (1651), Молдавського й Трансільванського князівств (1651), Швеції (1653). Історики засвідчують його високий інтелект та вміння наполегливо добиватися мети. Генеральний осавул й управитель гетьманського двору І. Ковалевський керував українськими дипломатами, що вели переговори у Валаському князівстві (1654), Семигороді (1656), Польщі (1658). Саме він від імені гетьмана підписав у вересні 1656 р. договір із семигородським князем, а в жовтні 1657 р. разом з іншою старшиною уклав договір зі Шведським королівством. Серед послів Б. Хмельницького були представники не лише козацького стану, а й купці та священики. Інколи дипломатичні інтереси України відстоювали іноземці, серед яких виділявся Теодозій Грек (Данило Олівебер).

Дипломатичним хистом вирізнялися майже всі правителі України, які намагалися проводити гнучку політику щодо сусідніх держав. Гетьмани І. Виговський, П. Тетеря, І. Брюховецький, П. Дорошенко, Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик формували, а інколи й очолювали українські посольства до інших країн. Вони приймали у себе представників інших держав й вели з ними переговори, укладали міжнародні договори й були авторами дипломатичних інструкцій та листів до іноземних

¹⁵ Там само. — 7 (додаток). — С. 243.

¹⁶ *Лабрюйєр Ж.* Характеры или нравы нынешнего века. — Москва, 1964. — С. 215.

володарів й вищих урядовців. Наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст. сформувалися такі відомі дипломати різних поколінь, як Г. Гуляницький, Т. Носач, І. Груша, Г. Лісницький, Ю. Немирич, А. Одинець, Є. Астаматій, М. Портянка, Я. Петрановський, С. Богаченко, С. Ракович, Л. Уманський, М. Вуяхевич, Д. Горленко, І. Максимович та ін. Більшість з них були високоосвіченими особами, які володіли кількома іноземними мовами, відрізнялися сміливістю і тверезим практичним розумом, досконало знали політичну реальність, мали чудову пам'ять і величезну працездатність.

Культура посольської служби. Дипломатичний етикет. Українські представництва за кордоном. Лише у другій половині XVI ст. у провідних західноєвропейських країнах почав утверджуватися інститут постійного посла-резидента, який проживав у країні призначення. Поступово, з кінця XVI—XVII ст., ця практика поширилася й на центрально- та східноєвропейський регіон, що стало досягненням тогочасної культури дипломатичних відносин. З постановням Української держави нового часу та її дипломатично-посольської служби відпрацьовувалося і питання постійного перебування козацьких представників у країні, з якою підтримувалися союзницькі стосунки. Так, на початку 1650-х рр. у четвертому пункті проекту українсько-турецького договору про торгівлю обумовлювалося, що “резидент Війська Запорозького і землі його проживатиме у Стамбулі в належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям”¹⁷.

Згідно з українсько-російськими домовленостями 1667 р. у столиці Московської держави було побудовано так званий Малоросійський двір. У ньому мали прийматися, проживати та забезпечуватися “кормами” всі українські пос-

ли, які приїжджали до царської столиці¹⁸. Тут постійно проживали п'ятнадцять українських представників. У восьмому пункті Глухівських статей 1669 р., укладених гетьманом Д. Многогрішним з царем Олексієм Михайловичем, зазначалося, що у Москві “на особливо влаштованому дворі” повинен жити український резидент.

Ось як виглядало дипломатичне представництво України в Москві за правління гетьмана І. Самойловича: “Двір Війська Запорозького... в Білому городі, на Покровці, у приході коло церкви Миколи Чудотворця, що називається Столпа, біля двору боярина Артемона Сергійовича Матвеева. Від воріт з двору до верхніх шат ганок з уступом каміним, з того ганку сіни верхні передні, а в сінях чулан дерев'яний, у ньому ж три вікна, двері, у вікон заціпки і ґрати залізні”¹⁹. Коли у грудні 1687 р. у Москві перебувала матір новообраного гетьмана І. Мазепи ігуменя Марія-Магдалина, то вона разом із почтом проживала у “гетьманському дворі в трьох палатах і в четвертій світлиці”²⁰.

За гетьманування П. Дорошенка та П. Орлика постійні дипломатичні представники перебували у столицях Османської імперії — Константинополі (Стамбулі) та Кримського ханства — Бахчисараї. У 90-х рр. XVII ст. у головному місті Великого князівства Литовського Вільно також був “акцентований” спеціальний резидент українського уряду.

¹⁷ Універсали Богдана Хмельницького. — С. 69.

¹⁸ Софроненко К. А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. — Москва, 1960. — С. 65.

¹⁹ Дополнения к актам историческим. — Санкт-Петербург, 1872. — Т. 12. — С. 283.

²⁰ Там же. — С. 327.

У другій половині XVII ст. в Україні одночасно з постійними дипломатичними представництвами продовжували зберігати силу і надзвичайні посольства, що споряджалися в особливо важливих випадках. Це відбувалося у зв'язку з необхідністю безпосередніх переговорів, укладенням мирних договорів тощо. В свою чергу, зважаючи на міжнародну ситуацію, надзвичайні посольства поділялися на поважніші (так звані великі посольства) та менш значущі. Так, наприклад, перше посольство до Туреччини у червні 1648 р. очолив полковник Ф. Джелалій, який на той час був “першою особою після Б. Хмельницького”. Українських дипломатів, які 1649 р. відправилися укласти договір з Трансильванією, очолював сам генеральний писар І. Виговський. У 1659 р. “велике” посольство (складалося з 400 осіб) на вальний сейм Речі Посполитої, що мало

Я.Вестерфельд. Прийом литовським гетьманом Я.Радзивіллою посольства Війська Запорозького на чолі з полковником С.Подобайлом. Середина XVII ст.

затвердити положення Гадяцької угоди, очолювали генеральний обозний Т. Носач та генеральний писар І. Груша.

Однак найбільш представницьким посольством за всю історію української дипломатії другої половини XVII—XVIII ст. стала поїздка до Москви 1665 р. делегації з 535 осіб на чолі з гетьманом І. Брюховецьким. До неї входили: представники духовенства — протопоп Г. Бутович, священники Гедеон і Авксентій; генеральні старшини — обозний І. Цесарський, суддя П. Забіла, писар С. Гречаний, осавули Б. Щербак і П. Федяєнко, бунчужний Ю. Шиманівський, хорунжий М. Яковлевич; полковники: ніжинський — М. Гвинтовка,

лубенський — Г. Гамалія, київський — В. Дворецький; “сотників, отаманів, писарів полкових і підписків канцелярських 79 чоловік”; представників від різних міст — 5 осіб, “війтів 4, бурмістрів і райців і писарів 9, міщан 21, челяді і хлопців 106 чоловік”; козаків, разом з хористами — 296 осіб²¹.

Ще наприкінці XVI ст. італієць Альберіко Джентілі опублікував трактат “Про посольства” (1585), де узагальнювалася дипломатична практика й визначалися обов’язки і права європейських послів. Майже одночасно з італійцем написав свій твір “Про посла і посольства” польський дипломат К. Варшевський, який окреслив принципи чіткої відповідності між особистими якостями посла і особливостями країни для досягнення найбільшої користі для Речі Посполитої. Так, до Туреччини він пропонував відправляти сміливих і щедрих людей, яких не можна було б залякати і які не шкодували б грошей на підкуп султанського оточення. До Москви мусила їхати людина передбачлива й обережна, спроможна вести багатомісячні переговори. До Ватикану слід направляти особу набожну, але світську.

Через півстоліття відомий голландський правник Гуго Гроцій написав книгу “Про право війни і миру” (1625), в якій цілий розділ присвятив посольському праву. Він назвав два основних звичаї, які з часом стали непорушним правом посла будь-якої країни. Це, по-перше, право бути прийнятим сувереном і, по-друге, недоторканність особи самого посла, його оточення і майна. З особистою недоторканністю посла було пов’язане право екстериторіальності. Разом з тим реалізація прав посла залежала від волі окремих правителів і звичаїв країн перебування. Наприклад, право бути прийнятим не означало, що суверен мав обов’язково зустрітися з послом. Якщо посол репрезентував ворожу, як на той

час, країну, то він позбавлявся права бути прийнятим. Проте і в цьому випадку необхідно було чітко обґрунтувати відмову в аудієнції.

Очевидно, що цими та іншими книжками, наприклад твором іншого голландця Авраама Вікфора “Посол і його функції” (1676), поряд з представниками дипломатичних служб багатьох європейських країн користалися й вітчизняні дипломати.

Залежно від мети дипломатичної місії українські послы поділялися на послів (“великих послів”, “legatus”), посланників (“легких послів”) і гінців. Останні не мали права вести переговори, а лише привозили іноземному правителю чи урядовцеві лист або послання від гетьманського уряду. Посол мав обов’язково дотримуватися усного наказу гетьмана та оголосити вимоги чи пропозиції, вміщені у письмовій інструкції, що була офіційним документом, який скріплювався печаткою і підписом володаря України. Необхідно було вкластися у термін, що відводився для виконання дипломатичного завдання. Інколи цю вимогу було виконати дуже важко з огляду на труднощі, які чекали на вітчизняних дипломатів при переїзді через інші, часто ворожі, країни. Безумовно, керівник посольства мав досконало знати національні звичаї, етичні норми і дипломатичний ритуал держави перебування. Адаже від цього також могла залежати доля його місії. Досить часто послы виконували таємні доручення, зокрема, передавали лише їм відомі пропозиції від гетьмана під час особистої зустрічі з іноземним правителем. Поширеною практикою було виконання українськими дипломатами розвідувальної роботи. Після завершення посольства його керівник мав скласти гетьману чи гене-

²¹ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1869. — Т. 6. — С. 3—4.

ральному писареві усний звіт про наслідки дипломатичної місії.

На зламі середньовіччя і нового часу важливу роль відігравали ритуали, символи і символічні церемонії, що не були умовним додатком до дипломатичної діяльності. Дрібниці етикету прийому чи відправки іноземних послів містили багато елементів національної культури й політики держави, її ідеології, ставлення до верховної влади. Щоб утвердити незалежну позицію у дипломатії, кожній країні потрібно було відпрацювати власний посольський етикет, що був би прийнятний для відносин з усіма державами.

У становленні етикету дипломатичної служби України другої половини XVII—XVIII ст. важливу роль відіграли народні традиції та козацькі звичаї, трансформовані під впливом західних і східних дипломатичних ритуалів. Носіями дипломатичної традиції в Україні були представники еліти — козацької старшини.

Гетьманська Україна, як й інші держави Європи та Азії, дотримувалась дипломатичного закону щодо недоторканності послів. Для цього особливо важливі посольства супроводжували при в'їзді чи виїзді з країни. Під час перебування при дворі гетьмана біля іноземних дипломатів постійно знаходився спеціальний урядовець — “пристав”, який, з одного боку, виконував побутові запити прибулих та передавав через них інформацію гетьману чи старшині, а з іншого — був їхнім охоронцем. Окрім того, керівникам посольств інших держав видавалися охоронні “проїзні листи”, що скріплювалися гетьманськими підписом і печаткою і містили наказ без перешкод пропускати дипломатів та надавати їм всіляку допомогу. “Послів чеснотливих, хоч би і з суворою відповіддю, Військо Запорозьке не звикло затримувати”²², — писав Б. Хмельницький до короля Яна-Казимира 1649 р., хоча

траплялися випадки, коли деяких послів затримували чи ув'язнювали на певний час, а іноді й вбивали. Це спричинялося або конкретними військово-політичними подіями, або “некоректною” поведінкою посла, що суперечила загальноприйнятим нормам і місцевим традиціям.

Велику увагу приділяли характерові поведінки посла при в'їзді до країни й особливо під час першої аудієнції. Натомість прибулий дипломат уважно спостерігав за діями приймаючої сторони, адже будь-який відступ від загальноприйнятого ритуалу урочистого прийому розглядався як свідчення змін у міждержавних відносинах чи применшення статусу країни, представленої послом. Відтак надзвичайна повага до посла сприймалася як вияв особливого ставлення до його країни.

Якщо у Франції та інших європейських країнах “великих” послів до зали прийому супроводжував спадкоємець короля — “принц крові”, то в Україні цей елемент дипломатичної культури трансформувався у традицію зустрічі надзвичайних послів найближчими родичами гетьмана. Так, на початку 50-х рр. XVII ст. досить часто надважливих дипломатів, які прибували до Чигирина, зустрічав старший син Б. Хмельницького і його потенційний наступник на гетьманській посаді Тиміш. Згодом сини гетьмана І. Самойловича Григорій, Семен та Яків зустрічали посольства від царя, молдавського господаря та кримського хана. За правління І. Мазепи його найближчий спадкоємець небіж Я. Обидовський інколи супроводжував важливі посольські делегації з Москви.

²² Цит. за: *Смолій В., Степанков В.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького // *Нариси з історії дипломатії України.* — Київ, 2001. — С. 125.

Ось як відбувався надзвичайно урочистий прийом російського посла Шакловитого під час його проїзду 1688 р. в Україну. Після перетину ним російсько-українського кордону, за 25 верст від Глухова, за наказом гетьмана І. Мазепа царського дипломата виїхали зустрічати глухівський сотник з двома сотнями козаків, які супроводжували його до міста. За п'ять верст від Глухова назустріч виїхала вся глухівська старшина, а за три версти — генеральний осавул А. Гамалія, який вручив послові листа від гетьмана, де говорилося, що того чекають з великою радістю. По дорозі з Глухова до Кролевця росіянина разом з осавулом супроводжував кролевецький сотник із своїм підрозділом. Від Кролевця до гетьманської столиці Батурина їхав сердюцький полковник Ярема з батуринською сотнею. За сім верст від української столиці до посла виїхали генеральний бунчужний Лизогуб, ще один генеральний осавул Сербин, поважні військові товариші — Ломиковський, Лисенко, Чечель, Лисиця та ін. За три версти від Батурина Шакловитого вітав небіж гетьмана Обидовський та генеральний хорунжий Миклашевський. Біля мосту через річку при в'їзді до міста російське посольство чекали генеральний суддя Прокопович та генеральний писар Кочубей, з другого боку мосту посла вітав сам гетьман Мазепа, який виголосив промову. Після цього він запросив Шакловитого до своєї карети й відвіз його до "заїзного" дому. В кареті дипломат сидів по праву руку від гетьмана. З обох боків вулиці, де проїжджала процесія, стояли "ратним строем" козаки з рушницями, прапорами та оркестром²³.

Аудієнція не призначалася на день приїзду й відбувалася після попереднього порозуміння. По прибутті до гетьманського двору гетьман залежно від рівня посольства зустрічав дипломатів на дворі, ганку, у сінях чи світлиці. На початку

розмови у світлиці гетьман вітав посла й обов'язково запитував про здоров'я правителя, який його прислав. Якщо приймалася грамота чи універсал від сусідніх монархів, то гетьмани цілували їх у печатку. Потім їх передавали генеральному писареві для зачитування. Інколи гетьман сам читав ці послання. Бували випадки, що наданий документ одразу не оприлюднювався. Під час прийняття іноземного посла були присутні члени генеральної та полкової старшини, представники гетьманської родини.

Після закінчення церемоніальних формальностей, складовим елементом яких був і обмін подарунками, розпочиналася ділова розмова. Досить часто вона продовжувалася під час обіду, що організовувався за власним етикетом. На честь поважніших посольств влаштовувалися бенкети із салютами з гармат. Відмова послів від участі в урочистостях сприймалася гетьманом не лише як особиста образа, а й неповага до країни. В окремих випадках бенкети могли тривати кілька днів. І тільки після цього розпочиналися дипломатичні переговори, які залежно від ситуації могли продовжуватися від двох-трьох днів до кількох місяців.

Певна уніфікація церемоніальної практики, досягнута за правління Б. Хмельницького, спостерігалася й у наступні десятиліття. Вітчизняний дипломатичний протокол та його етичні норми за певних особливостей було адаптовано до загальноєвропейських традицій культури дипломатичних відносин ранньомодерної історії.

Україна в дипломатії та міждержавних переговорах Польщі, Росії й Туреччини. З усією гостротою питання

²³ *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // *Киев. старина.* — 1890. — № 5. — С. 199—226.

про приналежність козацької України до сфери впливу якогось з монархів стало на польсько-російських переговорах у Вільно (жовтень 1656 р.), які закінчилися прийняттям обопільного перемир'я. Хоч у його статтях і не ставилось питання про поділ України (представники обох держав вимагали повного підкорення країни своїй владі), але створювався міжнародно-правовий прецедент для її розчленування у наступні роки внаслідок непоступливості обох “високих” сторін.

Всіляке порозуміння між Річчю Посполитою і Московською державою було смертельним для утвердження незалежної козацької республіки. Віленське перемир'я негативно сприйняли політичні кола України, адже її представників не допустили до участі у переговорах, що значно погіршило українсько-російські стосунки. Контрзаходом Б. Хмельницького стало підписання трактату про поділ польських земель в угорському містечку Радноті (грудень 1656 р.), де всупереч московському цареві гетьман вступив у спілку з його противниками — правителями Швеції, Трансильванії та Бранденбургу.

Восени 1658 р. відновилась перервана на два роки війна між Московською державою і Польщею за право володіння Україною. На початку жовтня в Україну вступають частини російської армії, що з боку Москви означало вторгнення на територію іноземної держави, а отже, початок воєнних дій між Польщею та Росією. На жаль, певна частина опозиційних урядові І. Виговського полків Лівобережжя підтримала окупаційні війська, що стало проявом політичної орієнтації на протекторат московського царя.

Після наступу російських військ на Україну і відновлення польсько-московської війни Московщина змушена була підписати тимчасове перемир'я зі Швед-

ським королівством (м. Валісар, 20 грудня 1658 р.). Текст цієї угоди підтверджував, що із зовнішньополітичної альтернативи — балтійської чи української — московський уряд обрав напрям на завоювання українських земель. У даному випадку Московська держава не могла проводити війну на два фронти і, щоб продовжити боротьбу за Україну, відмовилась від подальшої війни зі Швецією за вихід до Балтійського узбережжя, який був відкладений майже на півстоліття.

Саме після укладення Валісарського договору панівні кола Речі Посполитої починають розуміти, що проблема повернення України знову повинна стати головним питанням зовнішньої політики (Польща також вела війну зі Швецією). А тому Річ Посполита, щоб мати змогу воювати один на один з Московською державою, теж укладає перемир'я зі шведським королем Карлом X Густавом. Свою роль тут відіграла й польсько-українська угода 1658 р. За словами одного із впливових польських політиків Я. Лещинського, Гадяцький договір з Україною “...занепокоїть шведа, так якщо він навіть не хоче, змушений буде з нами помиритися”. Поряд з цим шведська воєнна загроза поступово підштовхувала поляків і московитів до сепаратних мирних переговорів, які б передбачали розподіл сфер впливу над Україною.

У 1660 р. польсько-російські переговори поновилися. Дві “високі сторони” не бажали йти на жодні територіальні поступки, кожна з них таємно намагалася укласти мирний договір зі Швецією, що дало б змогу вивільнити більше військової сили для розв'язання “українського” питання. Слід зауважити, що українське посольство на чолі з полковником В. Золотаренком готувалося взяти участь у цих переговорах, але польська сторона не погодилася “з хлопами разом засіда-

ти”, а згодом взагалі відмовилася продовжувати виробляти спільну з Московією угоду.

Після підписання польсько-українського договору під Гадячем (6 вересня 1658 р.) і особливо під Чудновим (17 листопада 1660 р.) для Речі Посполитої стало реальним повернення всієї України під владу польського короля, адже Чуднівський трактат означав перекреслення другої Переяславської угоди 1659 р. і новий вихід Української держави з-під зверхності московського царя. Одночасно український гетьманат розумів неприпустимість розподілу України по Дніпру, відзначаючи, що “ми без того боку Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона без нас”²⁴.

У березні 1661 р. мирні переговори між Росією та Швецією продовжились. Водночас боярин А. Ордин-Нащокін першим серед російських дипломатів висловив думку про те, що можна досягти зовнішньополітичного компромісу з Польщею за рахунок поділу українських земель. Затягуючи переговори зі шведами, Ордин-Нащокін, який був керівником московського посольства, переконував царя укласти мирний договір із Річчю Посполитою. “Якщо заради миру із Швецією ми згодні віддати їм інфлянтські міста, то чому ми не можемо поступитися Польщі?”²⁵ — запитував він Олексія Михайловича, маючи на увазі “поступлення” Правобережжям. Однак після цього Ордин-Нащокін був відкликаний до Москви, а переговори зі шведами доручили вести боярину А. Матвєєву, прибічнику лінії на продовження війни з поляками за Україну.

Незважаючи на це, Москва утримувалась на Лівобережній Україні, а Польща почала підкорювати Правобережжя, окупація якого до кінця 1660 р. стала доконаним фактом. На початку 1661 р. московський цар визнав фактичний поділ козацької України, дозволивши частині ко-

зацтва вибрати нового гетьмана, який мав управляти лише Лівобережною Україною.

Одночасно на варшавському сеймі 1661 р. було складено інструкцію для комісарів на майбутні переговори з Московською державою. Згідно з нею польські послы повинні були вимагати від царя, щоб той відмовився від протекції над козаками і всією Україною. Поляки навіть погоджувалися на участь у переговорах українських дипломатів. Зважаючи на спротив Москви у справі “повернення” України Речі Посполитій, тогорічні переговори швидко зайшли в глухий кут. 14 травня 1661 р. було оголошено про їх припинення.

Внаслідок розколу серед правлячої верхівки, а також зовнішньополітичних впливів іноземних держав козацька Україна на початку 60-х рр. XVII ст. поділилася на два гетьманства. Однак, незважаючи на існування Правобережної і Лівобережної Гетьманщини, вони до середини 70-х рр. складали поліцентричну Українську державу, чії владні інститути функціонували у постійній боротьбі з намаганнями сусідніх країн утвердити тут власні політичні структури.

Похід польського війська з метою завоювання Лівобережної України у 1663—1664 рр. закінчився невдачею, а тому 1 червня 1664 р. у с. Красному поблизу Смоленська знову розпочалися польсько-російські переговори. Позиція Москви щодо України не змінилася — вона мала належати царю. Однак московським послам уперше надавалися повноваження в разі непоступливості польської сторони обмежити вимоги

²⁴ Памятники, изданные Киевской комиссией. — Киев, 1898. — Т. 3. — С. 416—417.

²⁵ Цит. за: *Wyjciek Z. Traktat Andruszowski 1667 roku s jego geneza.* — Warszawa, 1959. — S. 87.

лише територією Лівобережжя. 15 липня царські посланці передали королівським комісарам письмові вимоги, в яких уперше на офіційному рівні задекларували відмову від Правобережної України. Представники Польщі не погодилися на такий варіант підписання “вічного миру”. Вони відстоювали “нульовий” принцип, за яким слід було повернутися до пунктів Поляновського договору між обома державами, що був укладений ще 1634 р. Звичайно, Москва не бажала навіть слухати про це, і після майже двадцяти спільних засідань переговори завершилися безрезультатно.

На початку березня 1665 р. Олексій Михайлович відіслав до Варшави своїх представників Г. Богданова і Є. Українцева з пропозицією скликати нову спільну комісію для укладення миру. 15 червня Богданов отримав листа від Яна-Казимира до царя, в якому король давав зрозуміти, що Польща згодна йти на “уступки” у справі України. Король змушений був поступитися натиску делегатів вального сейму, які перед тим погодилися на те, аби Московська держава володіла Лівобережжям, за винятком деяких міст, а також Києва. Восени 1665 р. польський уряд вислав до Москви чергове посольство на чолі з Г. Комаром, в інструкції якому вказувалось, що королівський комісар може йти на поступки, аж до визнання за Росією права на всю Лівобережну Гетьманщину. Тим самим король заохочував противника до відновлення спільних зустрічей на “найвищому рівні”.

10 травня 1666 р. у с. Андрусові поблизу Смоленська розпочалися тривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між обома державами. 18 серпня польські дипломати нарешті отримали листа-інструкцію від короля, в якому зазначалося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не усту-

пати, а щодо Лівобережжя, то слід “вимагати по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось”²⁶. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, але крім Києва з околицями. Враховуючи це, у кінці листопада делегація запропонувала дане компромісне рішення противній стороні.

Зважаючи на погіршення ситуації в Україні й поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, у грудні на засіданні ради польського сенату було вирішено прийняти московські вимоги і підписати перемир’я. Рівно через місяць, 30 січня, такий договір був укладений, однак він став лише угодою про міжнародно-політичний розподіл України між Річчю Посполитою та Московською державою. Третя стаття красномовно свідчала про те, що Лівобережна Україна мала перебувати під протекцією царя: “... і весь той край, від Дніпра, що під Києвом і що від путивльського кордону, від теперішнього часу й дня протягом теперішніх перемирних літ не належатиме у владі його Королівської Величності”²⁷. За домовленістю Київ через два роки мав повернутися з-під “високої руки” московського царя до Речі Посполитої.

Українці продовжували відстоювати незалежність своєї вітчизни, а отже, більшість статей Андрусівського договору не виконувались. Саме тому у жовтні—грудні 1667 р. переговори між Польщею і Росією продовжились у Москві. Поштовхом до них стала небезпека турецької агресії в Україну. Як зауважив російський історик Г. Санін, договір про антитурецький союз, підписаний у грудні, був союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу. За його стат-

²⁶ Цит. за: *Wyjciek Z.* Op. cit. — S. 242.

²⁷ *Величко С.* Літопис. — Київ, 1991. — Т. 2. — С. 55.

тями Москва надавала допомогу польським військам, що воювали з полками П. Дорошенка, у кількості 20 тис. піхотинців і 7 тис. кіннотників. У тексті Московського договору говорилося “про уняття свавільних людей там в Україні будучи, в загальнім утриманні обом великим государам в послушанні”²⁸.

Однак через два роки (1669) на другий польсько-російських переговорах в Андрусові Ордин-Нащокін знову вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України-Гетьманщини під “високу руку” царя. Підкреслимо, що питання про правобережні землі поставало на всіх з'їздах московських і польських дипломатів аж до 1686 р. Статті Андрусівського перемир'я неодноразово підтверджувались, але фактично не виконувалися жодною із сторін.

Попри всю ілюзорність польсько-російських домовленостей в Андрусові, Лівобережна Україна від початку гетьманування І. Самойловича та підписання договору з московським царем 1672 р. остаточно набуває статусу політичної автономії у складі Росії. Тим не менше лівобережні гетьманські уряди впродовж останньої чверті XVII — першого десятиліття XVIII ст. намагалися проводити самостійну дипломатію, хоча й узгоджуючи її зі стратегією своїх зверхників. Отже, можна говорити про збереження Лівобережною Україною у цей період обмеженої міжнародно-дипломатичної суб'єктності. Складнішим був зовнішньополітичний статус Правобережної України.

Заключним актом польсько-турецької війни 1673—1676 рр. за право володіння українськими землями став підписаний у жовтні 1676 р. Журавненський договір між Річчю Посполитою та Османською імперією. Він утретє за короткий проміжок часу розчленовував

територію козацької держави між сильнішими геополітичними сусідами. І якщо Андрусівське перемир'я 1667 р. та Бучацький трактат 1672 р. не встановили остаточної влади якогось із монархів на Правобережній Україні внаслідок самостійної політики гетьмана П. Дорошенка, то практичні наслідки Журавненського договору для поділу цих земель виявилися впродовж наступних років.

Майже чверть сторіччя (до рішень Карловицького конгресу 1699 р.) Туреччина мала міжнародно-юридичне право на володіння південними землями Київщини та Поділля. Саме розподіл Правобережної України 1676 р. спричинив політичний і економічний занепад цих земель в останній чверті XVII ст. і справив великий вплив на події наступного століття. Водночас Журавненська угода визнавала втрату Правобережною Гетьманщиною міжнародної правової суб'єктності як державного утворення.

Таким чином, у жовтні 1676 р. чотириохлітня польсько-турецька війна припинилась, але конфліктна ситуація, що склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої “права” на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу у порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережну Україну, але вже між Портою — з одного боку, і Московщиною та Лівобережною Гетьманщиною — з іншого. Цар і лівобережний гетьман, нехтуючи пунктами Журавненського договору, продовжували тримати свої війська у правобережних містах, а тому багатотисячна турецька

²⁸ Цит. за: Санін Г. А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 132.

армія мала привід здійснити влітку 1677 та 1678 рр. два потужні військові походи на Чигирин.

Навесні 1678 р. між Туреччиною і Польщею було підписано так званий Константинопольський трактат. Власне, у такий спосіб відбулася ратифікація Журавненського договору, але шостий пункт, що торкався “українського питання”, було змінено. Тепер “Україна, взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Павлоч повинні залишитись під Польщею”²⁹. Обидві “високі сторони” також зобов’язувалися призначати комісарів для розмежування кордонів між володіннями монархів.

Виснаженій у довголітніх війнах з Річчю Посполитою та Швецією Московській державі в останній чверті XVII ст.

Дари в Чигирині 1649 року. Т. Шевченко. 1844 р.

не сила була боротися з ще могутньою Османською імперією. Наприкінці грудня 1677 р. для мирних переговорів до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А. Проскуровим.

Варшавська еліта була дуже занепокоєна можливістю мирного урегулювання російсько-турецьких відносин. Адаже у цьому випадку першою постраждала б Річ Посполита. “Москва тільки й думає, щоб нас штовхнути до війни з турками й забрати собі Україну”³⁰, — казав на сеймі познанський воєвода.

²⁹ Архів Замойських, № 3037, арк. 321.

³⁰ Бібліотека ГАДА. Варшавського університету. ВР, ф. 91, арк. 24.

Тому уряд Польщі спробував покращити відносини з Москвою і змусити її виконувати пункти Андрусівської угоди.

У серпні 1678 р. у Москві було укладено черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р. А 31 січня 1679 р. у Гродно (Білорусь) знову відбулося спільне засідання польських і російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема “вічного миру”. Польща вкотре вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, що спричинило нову війну і “бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають”. Таким чином, підсумовували російські послы, Польща не мала жодного права вимагати повернення Києва та українських земель. Поки московські та польські послы звинувачували один одного у невиконанні Андрусівського договору, лівобережний гетьман І. Самойлович здійснював так звані великі згони населення Правобережжя на лівий берег.

Улітку 1679 р. до Москви прибуло чергове польське посольство на чолі з П. Бжостовським та Я. Гнінським. Намаганню обох сторін укласти воєнний союз проти Туреччини знову перешкоджало “українське питання”. І росіяни, і поляки вже вкотре, забувши про андрусівські домовленості, вимагали права на володіння всією Україною як Лівобережною, так і Правобережною. Москва до того ж вела хитру дипломатичну гру, наслідком якої мусив стати мир з Османською імперією. Реакція королівського двору на московсько-турецьке зближення була дуже негативною.

Наприкінці серпня 1680 р. до Кримського ханства (хан Мюрад-Гірей отримав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладання попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі зі стольником В. Тяпкіним. Заїхав-

ши на Лівобережну Україну, щоб вислухати пропозиції гетьмана І. Самойловича, і включивши до складу посольства ще одного члена (писар С. Ракович мав представляти інтереси Гетьманської України), 25 жовтня послы прибули до татарської столиці Бахчисарая. Понад два місяці тривали напружені переговори. На початку 1681 р. вони увінчалися мирним договором, за яким Правобережна Україна залишалася під владою турецького султана і кримського хана. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що “у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом’янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і населення людям своїм ніякого народу на пом’янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими”³¹. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном 1682 р. у Константинополі. Тут уже не згадувалося про те, що частина правобережних земель має залишатися незаселеною. Такий мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та укріпити західний кордон, а Порта не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України.

Одразу після укладення договору в Бахчисараї Мегмед IV почав укріплювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Г. Дуці. У середині жовтня 1681 р. польський король повідомляв послів у Москві: “...донеси і те Й.Ц.В., що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького..., а не так як в пактах

³¹ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Затова в Крым в 1680 г. — Одесса, 1850. — С. 271—272.

є..., що Україна козакам належать має (курсив наш. — Авт.)". Саме тому, продовжував король, "коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб Й.Ц.М. до такого не допускав і з нами найперше спілкувався". Безперечно, що мир між Портою і Московією штовхав Річ Посполиту до пошуку нових шляхів замирення з царем.

Підписати мирний договір з царем польського короля спонукали також австрійський імператор Леопольд I та Папа Римський Інокентій XI. У грудні 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського "вічного миру" до Андрусова прибуло королівське посольство на чолі з К. Гжимультовським. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки, на думку історика М. Бантиш-Каменського, вимагали "учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними". Москва не погодилася з таким "сценарієм" спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. К. Гжимультовський, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., пропонував шляхті: "...при тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних. — Авт.), що їх хоче зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий... (грошей. — Авт.)".

Узимку 1684—1685 рр. польський король ще мав надію укласти мирний договір з Кримським ханством, але вона не справдилась. Не надходила обіцяна для боротьби з турками за Правобережну Україну фінансова допомога від Франції. Тільки апостольська столиця не лише обіцяла, а й надавала посильну матеріальну поміч королю, вимагаючи при цьому укладення мирної угоди з Московською державою. Ще у травні 1684 р. було організовано так звану Священну

антитурецьку лігу за участю Австрії, Венеції, Ватикану та Речі Посполитої, однак вона також не сприяла Яну III Собеському у намірах утвердитися на українських землях. Ці зовнішньополітичні чинники робили неминучим для Польщі укладення міцного союзу з Московською державою.

Головний вузол суперечностей, як і в попередні роки, був зав'язаний на проблемі політичного становища України. Небажання турецького уряду відмовитись від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну, робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, а це підштовхувало Московщину до союзу з Річчю Посполитою. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн Священної антитурецької ліги проти Османської імперії, давала змогу царському уряду сподіватися на успішне вирішення головного геополітичного завдання другої половини XVII ст. — питання про володіння Україною.

У лютому 1686 р. у Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в дуже напруженій атмосфері у зв'язку з тим, що обидві сторони одночасно відправили своїх представників до Туреччини. І все ж 6 травня було підписано текст договору, що складався з 33 статей. "Вічний мир" став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. "Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної України. — Авт.)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи"³², — проголошувала четверта стаття. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі. Разом з тим не було вирішено

³² Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 315.

проблему зверхності одного з двох монархів щодо правобережних українських земель уздовж Дніпра, від Стайок до Чигирини: "...ті місця мають лишати порожні, так, як вони є тепер".

Майже вся християнська Європа святкувала підписання "Вічного миру". У Польщі з цієї нагоди було відчеканено медаль, на одному боці якої зображено короля Яна III Собеського, на другому — фігури польського і московського воїнів. Тримаючи один одного за руки, вони наступали на віткнутий у землю півмісяць. Так символізувалося майбутнє підкорення Османської імперії. Разом з тим зображення землі, на яку з одного боку наступав поляк, а з іншого — москвин, засвідчувало розподіл Української козацької держави.

Карловицький конгрес, який розпочався у середині 1698 р., мав вирішити всі спірні територіальні питання між ворогуючими сторонами. У невеличке містечко Карловичі, що у Хорватії, з'їхались представники всіх країн, які входили до Священної антитурецької ліги (1686 р. до неї приєдналася Московська держава). Протилежну сторону на конгресі представляла Туреччина. Дипломатичний принцип "uti possidetis", який був запропонований австрійськими представниками, не влаштував Польщу, адже Правобережне Поділля знаходилось у руках турків. Натомість польська делегація вимагала повернення до кордонів, які існували між Річчю Посполитою і Портою у довоєнний період. Зрештою після сімнадцятих спільних засідань, у грудні 1698 р., турецькі дипломати погодилися віддати польському королю всю територію Правобережної України. У третій статті польсько-турецького договору, що був укладений 16 січня 1699 р., зазначалося: "Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля і Україну, і гетьмана українського, який

був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує"³³.

Отже, згідно з Карловицьким договором Річ Посполита заволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважати на те, що Волинь і решта земель Київщини вже знаходились під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Польща здійснила свої експансіоністські плани і отримала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Разом з тим питання про подніпровську територію Правобережжя вирішене не було. Крім того, Карловицький мир, як і всі тогочасні міждержавні договори у XVII ст., виявився недовговічним.

З часом політичний статус Правобережної України-Гетьманщини розглядався Нарвською угодою 1704 р. між російським царем Петром I та польським королем Августом II. Це був військовий союз, яким обумовлювалося, що Правобережжя мало залишатись за Польщею, попри перебування там царських військ (у кількості 12 тис. осіб). Згідно з домовленостями між обома державами жорстко придушувалося національно-визвольне повстання 1702—1704 рр. під керівництвом фастівського полковника С. Палія. Саме йому "присвячувався" четвертий пункт Нарвської угоди — "...Палій або добрим, або злим способом має повернути фортеці і місця, які в нещодавнім українським змішанні взяв" до володінь Корони Польської. До 1708 р. більша частина території Правобережної Гетьманщини перебувала під управлінням І. Мазепи, який ввів туди свої полки.

Лише система міждержавних договорів у 1711—1714 рр. остаточно ви-

³³ Collectanea z dziejopisow tureckich do historii polskiej sluzbych. — Warszawa, 1825. — Т. 2. — S. 196—197.

рішила питання про правовий статус Правобережної України. Виходячи зі статей Прутського миру (1711) з Туреччиною, Петро I “віднімав царську руку” від тогочасної України на користь польського короля і кримського хана. Натомість турецький султан Ахмед III віддавав Правобережжя під управління гетьмана П. Орлика, що був наступником І. Мазепи, що й було закріплене у Константинопольському трактаті між Портою і Росією (5 квітня 1712 р.).

13 червня 1713 р. був підписаний Адріанопольський договір між Османською і Російською імперіями. Портою додавала до попереднього трактату статті про новий розподіл кордонів на Правобережній Україні, починаючи від Києва. Для цього повинна була організуватися спільна комісія. Однак російський уряд не погоджувався записувати “коронні” землі України “в турецьку сторону” і відсилав султанських дипломатів із цим питанням до Польщі. Одночасно Портою відмовлялась від планів створення на Правобережжі “буферної” козацької держави, адже перед тим на Лівобережну Україну було виселене все населення правобережних полків. Згідно з доповненнями до Адріанопольського договору (12 квітня 1714 р.) право на володіння Правобережною Україною остаточно перейшло до Речі Посполитої.

Таким чином, міжнародно-правовий статус Правобережної України в останній чверті XVII — на початку XVIII ст., зважаючи на геополітичні інтереси країн Східної та Південно-Східної Європи, постійно змінювався. Тривала боротьба Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії, Кримського ханства та Лівобережної Гетьманщини за володіння Правобережною Україною завершилась на користь польського короля. Лівобережна Україна під керівництвом І. Самойловича та І. Мазепи хоч і перебувала у руслі зовнішньої політики Ро-

сійської імперії, однак намагалася — і проводила! — самостійну дипломатію щодо оточуючих її держав. Тим самим продовжувалися традиції культури дипломатичних відносин, започаткованих ще за часів Б. Хмельницького.

Дипломатична практика гетьманських урядів України: наступники Б. Хмельницького. Загроза окупації російськими військами північно-східних земель України змусила наступника Б. Хмельницького гетьмана І. Виговського пришвидчити підписання угоди з Польщею, яка була укладена у листопаді 1658 р. у Гадячі. В умовах розпочатої українсько-російської війни 1658—1659 рр. дипломатія цього гетьманського уряду працювала за такими основними напрямками: польським, московським, шведським, турецьким та кримським, кожний з яких був важливим для справи утримання здобутої козацькою Україною незалежності.

У жовтні 1658 р. Виговський пише листа до шведського короля Карла-Густава, в якому висловлює жаль з приводу недовісті українсько-шведського союзу, що був укладений перед тим у Корсуні. Одночасно він звертається до брата Карла X герцога Адольфа з проханням про заступництво перед польським королем та військову допомогу. Однак Швеція не зважала на ці звернення гетьмана — вона, підписавши мирний договір з Москвою, порушила дипломатичні плани українського уряду і позбавила його надії на допомогу з боку Швеції у боротьбі з російськими військами.

Ще на початку 1658 р. І. Виговський уклав військовий союз з кримським ханом Мегмед-Гіреєм IV, згідно з яким кримський уряд зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали силу в козацькій державі. Хоч використання татар у придуренні антигетьманської опозиції й ви-

кликало невдоволення певної частини старшини, але саме 40-тисячне кримське військо допомогло І. Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р.

Незважаючи на підписання Гадяцької угоди, проблема українсько-польських стосунків залишалася досить складним питанням міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі. Україна так і не отримала від поляків обіцяної військової допомоги. І. Виговський відправив до Польщі свого посла П. Тетерю з пропозиціями для короля укласти мир зі Швецією й направити певну кількість війська до Чигирини. У середині грудня до Варшави з повторною місією від гетьмана прибув полковник А. Жданович. Просування російських полків у глиб України змусило Виговського знову послати до короля посольство у складі Ю. Немирича, Г. Лісницького та С. Мазепи “просити людей на поміч”. Щоб стримати ворожий наступ до Москви, для ведення переговорів висилається полковник І. Кравченко. Царські дипломати пропонують українцям перемир’я на основі пунктів Гадяцької угоди, що було з їхнього боку сприятливим дипломатичним ходом. Адаже практичні дії російських воєвод в українських містах засвідчували протилежне. Підтримка росіянами самопроголошеного гетьмана І. Безпалого та жорстока політика щодо місцевого населення не переконали І. Виговського у щирості намірів Москви.

Під час війни з Росією український уряд продовжував дипломатичну діяльність в інших країнах Центральної та Південно-Східної Європи. У квітні 1659 р. воєвода В. Шереметєв сповіщав до Москви: “...буде до гетьмана Івана Виговського на допомогу... Стефан, валашський бувший воєвода, з турськими людьми, та угорський новий король...”³⁴ У цей час до Чигирини прибувають угорський та

молдавський послани, а Виговський направляє посольство до Стамбула: на випадок розриву союзницьких стосунків з Польщею гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність турецького султана в обмін на військову допомогу.

Оцінюючи дипломатію І. Виговського, один з польських урядовців відзначав, що українці не хочуть бути “...ні під Вашою Королівською милістю, а ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи Вашу Королівську милість царем, а царя Вашою Королівською милістю”³⁵. Ефективні дипломатичні заходи І. Виговського за несприятливої внутрішньополітичної ситуації забезпечили іноземну допомогу проти понад 70-тисячної російської армії. У Конотопській битві на боці гетьмана, окрім власного 15-тисячного війська, було 40 тисяч татар, 5 тисяч поляків, по декілька тисяч німців, волохів, молдаван та сербів. Перемога І. Виговського над росіянами під Конотопом хоч і викликала великий резонанс на Європейському континенті, але, зважаючи на певні чинники, не змінила докорінно міжнародну і геополітичну ситуацію у Центрально-Східній Європі.

Підписання наступним гетьманом Ю. Хмельницьким у жовтні 1660 р. Чуднівської угоди з Польщею викликала невдоволення певної частини козацтва Лівобережної України, яке невдовзі оформилося у несприйняття нею влади сина Б. Хмельницького та започаткування окремого наказного гетьманства над полками Задніпров’я Я. Сомка. Впродовж 1660—1662 рр. уряд Ю. Хмельницького здійснив п’ять походів з метою завоювання Лівобережжя, однак

³⁴ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1892. — Т. 15. — С. 368—369.

³⁵ Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею. — Киев, 1898. — Т. 3. — С. 387.

вони не дали бажаних наслідків. Тому одночасно з воєнними діями гетьманський уряд вдається до великої дипломатичної роботи. Якщо посольство С. Опари 1660 р. було одним з перших, що просило про допомогу у свого протектора, то впродовж наступних трьох років правління Ю. Хмельницький відправляє до Яна-Казимира 12 козацьких посольств. Вони намагалися переконати польського монарха в необхідності втрутитися у розвиток подій в Україні з метою її об'єднання. Гетьманат розвиває також активність у напрямі відновлення, а згодом підтримки постійних “братерсько-дружніх” стосунків з Кримським ханством. Лише у квітні—червні 1662 р. до Бахчисарая було відправлено сім делегацій Війська Запорозького. Головним пунктом інструкцій для всіх посольств була вимога до хана надавати військо для участі в бойових операціях на Лівобережжі. Саме поразка на дипломатичному фронті змусила сина Б. Хмельницького відмовитися від булави.

Новий гетьман П. Тетеря, який перед тим був генеральним писарем в уряді Ю. Хмельницького, почав проводити об'єднавчу політику, наслідуючи традиційні методи свого попередника. Повернувшись ще 1660 р. в Україну як представник Яна-Казимира, він з перших же місяців гетьманування беззастережно визнавав зверхність цього короля Речі Посполитої. Взимку 1663—1664 рр. спільно з військами свого протектора він здійснює великий похід на Лівобережну Україну. Натомість лівобережний гетьман І. Брюховецький за протекції російського царя намагався підкорити Правобережжя. Разом з тим і Ю. Хмельницький, і П. Тетеря, й І. Брюховецький у різний час неодноразово відсилали своїх дипломатів до Османської імперії, аби заручитися підтримкою турецького султана. Однак лише наприкінці 60-х рр.

XVII ст. це вдалося зробити гетьману П. Дорошенку.

Один з дослідників життя та діяльності цього гетьмана історик Д. Дорошенко писав, що “коли на сторожі її (України. — Авт.) розірвання стояли обидві сусідні держави — Москва і Польща — досягти об'єднання й незалежності”³⁶ його козацькому пращуру можна було, лише опираючись на допомогу іншої держави, якою на той час виявилася Туреччина.

Українська верхівка боляче сприйняла звістку про Андрусівське перемир'я між Москвою та Варшавою і розподіл сфер впливу над Україною. Проти договору рішуче виступив гетьман П. Дорошенко, який звернувся по допомогу до третьої сили — Османської імперії. На початку 1668 р. старшинська рада ухвалила, “щоб по обидві сторони Дніпра жителям бути у з'єднанні і жити окремо...” Однак це було можливим лише за умови підтримки одного з сусідніх монархів. Тому наступного року між гетьманським урядом та султаном Мегмедом IV було досягнуто угоди про підпорядкування України султанській владі на умовах протекторату. Її основні положення узгоджено на загальнокозацькій раді у Корсуні в березні 1669 р. Для уточнення окремих статей договору до Стамбула було відряджено українське посольство на чолі з М. Портянкою.

Пункти підписаного договору були такими: визнання за Військом Запорозьким усіх етнічно українських земель від Перемишля й Самбора до Севська і Путивля; обрання гетьмана на довічне володарювання; звільнення населення України від сплати податків; отримання автономії православною церквою та її

³⁶ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 143.

перебування під патронатом константинопольського патріарха; згода на поселення турків й татар, які прибували в Україну, лише у визначених місцях. Їм заборонялося будувати мечеті, а кримському ханові — руйнувати українські міста і села та брати ясир; султан і хан не могли без відома гетьмана укласти договори з польським королем і московським царем тощо. Ймовірно, що більшу частку положень було погоджено, адже П. Дорошенко отримав клейноди від султана, а на козацькій раді у грудні 1670 р. склав присягу на вірність.

Міжнародна та внутрішньополітична ситуація не дозволила тогочасному уряду України повністю впровадити цей договір у життя. Не зумівши встояти між польською і російською військовими потугами, П. Дорошенко 1675 р. пробував заручитися підтримкою бранденбурзького курфюрста, але наступного року відмовився від турецької протекції й склав булаву на користь лівобережного гетьмана І. Самойловича та московського царя.

За Конотопськими статтями 1672 р., що уклав уряд І. Самойловича з Москвою, український гетьман брав зобов'язання "...без указу Великого Государя Й.Ц.В. і без ради старшини до сторонніх монархів ні про що не писав і з усними своїми присилками зноситись не намагався". Обмеження у здійсненні зовнішньої політики хоч і не давало змоги Самойловичу активно впливати на співвідношення сил у східноєвропейському регіоні, але компенсувалося за рахунок постійної участі у підготовці та проведенні московсько-польських чи московсько-турецьких переговорів.

Зважаючи на глибоку обізнаність гетьманів щодо стану справ у Центрально-східній Європі, московське дипломатичне відомство весь час радилося з урядом Лівобережної України. У листопаді 1677 р. стольник Карандєєв запро-

понував І. Самойловичу "порадитись з старшиною про військові і інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті". Генеральному писарю В. Кочубею, який віз українські пропозиції до Москви, доручили сказати царю Федору про те, що в переговорах з польськими послами не може йтися про поступки Речі Посполитій у вигляді будь-якої частини Правобережної України, а особливо Києва і Чигирин. Московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана у січні 1678 р. переконував, що всі правобережні міста, відвойовані у турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що запропоновані українським гетьманом статті впишуть до інструкції московським послам. Крім того, в Україну постійно присилатимуться "списки з їхніх розмов з поляками". У червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї російсько-польського союзу. Гетьман настійливо радив укласти мирний договір з Туреччиною. У розмові з дяком Є. Українцевим він говорив, "щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір становити".

Для укладення мирного договору з Портою і Кримським ханством у листопаді 1680 р. до Бахчисарая у складі московського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович, що мав право дорадчого голосу. Перед тим стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся у Батурині, вислухав пропозиції гетьмана Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Однак після підписання Бахчисарайської угоди і особливо після отриманого з неї "списку" у серпні 1682 р. лівобережний гетьман висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: "...із списку з затвер-

дженої султанової грамоти... чиниться нам дуже досадливо і шкідливо...” Невдовзі посол Тяпкін звітував перед царями: “Гетьман Самойлович просив нас щоб донесли Й.Ц.В... за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою”³⁷.

У грудні 1683 р. гетьман Самойлович відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання російсько-польської комісії у Каджині. Це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, на прикладі попередніх переговорів, в Україні добре знали, чим закінчуються подібні “запрошення”. Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передав царським послам — “...земля на тій стороні Дніпра українська і в ширину і в довжину”. Під натиском дипломатичної служби Гетьманщини московський цар у зверненні до польського короля в червні 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що ще Б. Хмельницькому були віддані не тільки міста й містечка поблизу Києва, а й вся територія по Случ і Горинь.

Незважаючи на офіційну прихильність московського уряду до прагнення гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема українських земель не вирішувалася належним чином. Саме тому І. Самойлович змушений був підтримувати таємні від царів стосунки з Кримським ханством і навіть своїм ворогом — Польщею. У квітні 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І. Новицькому: “...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана. — *Авт.*) мало хто відав”³⁸.

Дуже негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання “Вічного миру”. Українська дипломатія розуміла, що такий мир міг бути досягнутий лише за рахунок поділу України. Отримавши відомість про польське посольство, Самойлович звернувся зі спеціальним меморіалом, у якому пропонував московському уряду вимагати у короля не тільки подніпровські землі, а й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя.

Незабаром у листах до стольника С. Алмазова, окольничого Л. Неплюєва, думного дяка Є. Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення російсько-польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Наслідком активного втручання гетьманської влади у переговорний процес стало доповнення сьомої статті все ж таки підписаного “Вічного миру” про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель “від містечка Стайок, униз до Дніпра, по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин”³⁹. Царське посольство на чолі з Б. Шереметєвим, яке вирушило до Польщі у липні 1686 р., отримало письмову інструкцію від царя, де відзначалося,

³⁷ Статейный список стольника Василия Тяпкина... — С. 261—262.

³⁸ Архив, относящийся к истории Западной России. — Санкт-Петербург, 1853. — Т. 5. — С. 176.

³⁹ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 316.

що за настійливими домаганнями гетьмана І. Самойловича потрібно всілякими засобами добиватися повернення “пустих земель”.

Зі свого боку український гетьман також звертався до польського монарха з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III він стверджував, що Правобережжя дісталось московському цареві від султана і було здобуте його сином Семеном у Ю. Хмельницького, внаслідок чого з'єдналося з рештою України. В іншому документі під назвою “Пункти від Самойловича гетьмана” лівобережний правитель переконував польського короля: “А як на тій чигиринській (стороні. — *Авт.*) Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й.К.М. уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилегли і належать...”⁴⁰

Польський канцлер М. Огінський писав до Москви, що “ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем”. Ян III Собеський скаржився цареві, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і “якусь собі удільність як другий Хмельницький... вживає”. При цьому король посилався на особисті листи Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана у зносінах з кримським ханом, метою яких мав стати військовий союз проти Речі Посполитої і Московської держави. Цілеспрямована зовнішня політика І. Самойловича, що розходила з намаганням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, без-

перечно, стала однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України 1687 р.

Згідно з Коломацькими статтями, підписаними новообраним гетьманом І. Мазепою та московським урядом у липні 1687 р., український гетьманат мусив “по тим же договорам (“Вічним миром”. — *Авт.*) уступлено в сторону королівської величності Польської і в ті місця не вступати й до порушення договорів ніяких причин не давати”. На відміну від попередника у питанні зовнішньої політики І. Мазепа спочатку йшов тільки у руслі російської дипломатії. Разом з тим він міг впливати на позицію московського двору в російсько-польсько-турецьких відносинах і, таким чином, коригувати свої зовнішньополітичні заходи.

Коли у 1692—1693 рр. правобережний полковник С. Палій знову звернувся до Мазепа з проханням прийняти його “під гетьманську булаву”, лівобережний гетьман, усвідомлюючи, що від московського царя прийде негативна відповідь, намагався “залякати” Петра I тим, що правобережні козацькі полки піддадуться “бусурманові”. Крім того, посилаючись на лист Палія, гетьман сповіщав про небезпеку військового нападу Польщі і можливість народного повстання на Правобережжі, що також мало підштовхнути російський уряд звернути увагу на правобережні землі. Проте подібна тактика гетьманської влади не приносила бажаних наслідків.

Крім специфічних відносин з російськими царями, лівобережний гетьман підтримував дипломатичні відносини з Польщею, Туреччиною, Кримським ханством, Волоським та Молдавським князівствами, володарями Білгородської орди. Хоч про все це повідомлялося до

⁴⁰ ГАДА. Архів публічний Потоцьких, № 47, т. 1, арк. 394.

Малоросійського приказу в Москві, І. Мазепа в офіційних стосунках з іншими країнами не приховував свого бажання повернути Правобережну Україну. У листі до Белзького воєводи А. Синявського у 1693 р. він писав: "...волю я до повороту свого гетьманського, отримуючи Україну (Правобережну. — *Авт.*) під свою владу"⁴¹. Такі самі наміри Мазепа підтверджував у приватній розмові з посланцем польського короля К. Ісаровичем у грудні 1694 р.: "...кордони я собі ті осаджу, бо читав пакти". При цьому він мав на увазі входження своїх військ на територію Правобережного Подніпров'я, доля якого за "Вічним миром" так і не була вирішена.

Бажаючи прилучити Річ Посполиту до союзу проти Швеції, Московська держава погоджувалася на територіальні поступки королю. Однак, коли до Москви прибули польські послы для підписання військового договору, Петро І, зважаючи на авторитет українського гетьмана, відправив до нього для консультації дяка Б. Михайлова. У квітні 1701 р. останній привіз до Батурина умови польсько-російського договору, за яким поляки вимагали "спірні землі" від Стайок до Чигирини. І. Мазепа запропонував царю компромісне рішення — віддати Польщі Стайки, Трахтемирів і Трипілля, але не поступитися Чигирином, Каневом, Черкасами і Криловим.

Проблему об'єднання України було частково вирішено під час Північної війни, коли за наказом російського царя війська Мазепа 1704 р. вступили на Правобережжя і рушили на з'єднання з королем Августом II. Таким чином, до 1708 р. українські землі перебували під владою одного гетьмана. Однак, зважаючи на політику Росії щодо подальшого обмеження політичної автономії Гетьманської України, Мазепа змінює свої дипломатичні пріоритети. Спочатку він налагоджує контакти з противником Августа II, ставлеником Швеції й "альтер-

нативним" королем Польщі С. Лещинським, а в 1707 р. робить спробу зав'язати контакти зі шведським королем⁴². У листопаді наступного року гетьман приєднується до військ Карла XII Густава, які вступили в Україну. У 1709 р. було укладено українсько-шведський союз, що задекларував відмову І. Мазепа від російської зверхності та прийняття шведського протекторату. Це мало забезпечити державні права України, "права та свободи" її станів. Перемога Росії у війні зі Швецією та Україною перекреслила дипломатичні плани Мазепа і змусила його залишити межі батьківщини.

Курс гетьмана І. Мазепа на визнання шведської протекції продовжив його наступник П. Орлик. Вже саме його обрання на гетьманство відбулося за активної підтримки шведського короля. У травні 1710 р. Карл XII Густав документально підтвердив свої повноваження як протектора України та гетьманської влади, затвердивши актом під назвою "Confirmatio horeem Ractorum a Pege Sueciae" знамениту українську Конституцію, що була укладена між П. Орликом і старшиною.

Перейшовши під захист шведської корони, Орлик розпочинає переговори з кримським ханом Девлет-Гіреєм і висилає своїх послів до Туреччини, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра добиваються у султана Ахмеда III оголошення війни Росії. Ці дипломатичні заходи гетьмана остаточно реалізувалися в укладеному в січні 1711 р. українсько-татарському договорі. У ньому визнавалося, що "хай вона (Україна. — *Авт.*) — буде вільним народом". Ця угода мала чітко вираже-

⁴¹ Музей кн. Чарторийських у Кракові. ВР, теки Нарушевича, № 183, арк. 829.

⁴² *Смолій В., Степанков В.* Дипломатична боротьба за збереження Української держави // Нариси з історії дипломатії України. — С. 193.

Резиденція Кримського хана. Бахчисарай. Гравюра з книги "Суапгае". Авсбург, 1687 р.

ний антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика та Девлет-Гірея (а також польських хоругв Ю. Потоцького) на Правобережну Україну наприкінці січня.

Орлик також намагався залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звертається до нього з пропозицією об'єднати зусилля для подолання розколу України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, їм мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна "залишалась вільною Річчю Посполитою (республікою. — *Авт.*)".

Однак ні протекція шведського короля, ні військова підтримка татар і поляків не допомогли П. Орлику відвоювати Україну у російського царя. Ця невдача змусила його шукати нових союзників та продукувати інші зовнішньополітичні комбінації, тепер уже за участю іншого монарха — султана Османської імперії Ахмеда III.

У зв'язку з укладенням 1711 р. Прутського мирного договору між Туреччиною і Росією, який знаменував поразку Петра I у російсько-турецькій війні та відмову царя від Правобережної Украї-

ни на користь султана, П. Орлик на вимогу Ахмеда III вислав до Стамбула посольство на чолі з прилуцьким полковником Д. Горленком. Українські дипломати мали укласти договір з Портою про перехід усієї України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. Посольство везло із собою три варіанти інструкції: у першому наголошувалося на тому, що українці перебувають під захистом шведської корони; у другому висловлювалося бажання отримати заступництво султана; третій варіант не розголошувався і його тримав при собі член посольства генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання Орлика лише за певних обставин.

Внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії між Орликом та Ахмедом III було укладено два договори. Перший з них, оформлений наприкінці грудня 1711 р., забезпечував П. Орлику владу над "козаками обох боків Дніпра", тобто під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) і, найголовніше,

виконання Петром I прутських домовленостей змусили Ахмеда III переглянути договір у новому варіанті від 16 березня 1712 р. Тут уже не згадувалося про передачу українському гетьманові Лівобережжя. А найголовніше його положення було сформульовано так: "...Ми (Османська імперія. — *Авт.*) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цесарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вище іменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією"⁴³.

Новоукладений мир між Росією і Туреччиною 1712 р. викликав справедливий протест українського лідера. Він знову звертається до турецького візира, намагаючись якнайкраще аргументувати свою позицію, посиляючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною. Водночас Орлик розумів, що передача йому Правобережжя, згідно з грамотою Ахмеда III, не вирішить проблеми утвердження тут його влади.

Після насильної депортації короля Карла XII з території Османської імперії Орлик хоч і мусив номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже ображений. У листі до шведського радника Мінлерна він писав: "...було б мило Богові й відповідало б сподіванням... якби священна Королівська Величність уклали мир з московитами, з'єднавши з ними своє військо, і вдарили проти ворога імені християнського (Порти. — *Авт.*)"⁴⁴. Протестуючи проти політики султана, який зводив нанівець його плани відвоювати разом з королем Україну у росіян, гетьман пропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. Одночасно

Орлик закликав Карла XII укласти договір з польським королем: "...якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, позаяк я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною". Причиною поразки була не так військова неспроможність Орлика та його союзників, як міжнародна дипломатія — 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір із Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до володінь польського короля.

Після цього П. Орлик переїжджає до Швеції, з 1720 р. він перебував на території Австрії, а згодом Чехії, впродовж 1722—1742 рр. проживає у Греції та Молдові. Перебуваючи у політичній еміграції, гетьман продовжує визнавати протекцію Шведської корони і під її захистом відстоювати інтереси української дипломатії. Задля відновлення державного статусу своєї батьківщини він зустрічається з багатьма європейськими монархами, шукає підтримки у таких державах, як Австрія, Англія, Ватикан, Голландія, Данія, Польща, Пруссія та Франція. Однак усі заходи гетьмана-емігранта, як, до речі, і його попередника І. Мазепи, впродовж XVIII ст. залишаються марними. Україна поступово втрачає міжнародно-правовий статус і, розколота іноземними державами, перетворюється на їхні провінції. Зникає й українська дипломатія, що внесла свої яскраві й самобутні риси в загальноєвропейську культуру дипломатичних відносин.

⁴³ *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною // *Укр. археогр. щоріч.* — Київ, 1992. — Вип. 1. — С. 307.

⁴⁴ *Енсен А.* Орлик у Швеції // *ЗНТШ.* — Київ. — Т. 92. — С. 95.